

6. Γνωσιολογία. Σκοπὸς τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ τῆς ἀληθείας γνῶσις. Ἀφετηρία δὲ τῆς ἐρεύνης θὰ εἶναι τὸ γνωστόν, δι' οὗ θὰ γνωρίσωμεν τὸ ἄγνωστον· ἀλλὰ γνωστόν εἶναι αὐτὴ ἡ ψυχὴ ἡμῶν. Ἀπὸ τῆς ψυχῆς ἄρα ἡμῶν πρέπει νὰ ὀρμηθῶμεν ἐν τῇ ζητήσει τῆς ἀληθείας. Καὶ εἶναι ὄντως ἡ ψυχὴ ἡμῶν ἀσφαλῆς ἀφετηρία, διότι περὶ αὐτῆς οὐδεμίαν ἐγγωρεῖ ἀμφιβολία· εὐλόγως, ἀφοῦ πᾶσα ἀμφιβολία θὰ ἦτο ἀδύνατος ἄνευ τῆς ὑπάρξεως τῆς ψυχῆς¹. Ἀμέσως γινώσκομεν τὴν ψυχὴν ἡμῶν διὰ τῶν κατ' αἰσθησιν ἐνεργειῶν αὐτῆς, τὰ δὲ ἄλλα πάντα καὶ μάλιστα τοὺς ὁμοίους ἡμῖν γινώσκομεν μόνον ἐμμέσως, καθ' ὅσον ταῦτα ἐκπέμπουσιν εἰς τὴν ψυχὴν ἡμῶν οἰκεῖα σημεῖα, ἅτινα ἡσκήθημεν νὰ ἐννοῶμεν καὶ ἀπλῶς ἐξ εἰκασίας νὰ ἐρμηνεύωμεν². Τὸ κατ' ἀρχὰς δηλαδὴ γινώσκομεν τὴν ψυχὴν οὐχὶ καθ' ἑαυτὴν, ἐν τῇ ἐνότητι αὐτῆς, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐν τῇ πολλότητι, ἐν τῇ συναφείᾳ πρὸς τὸ σῶμα, ἥτοι διὰ τῶν αἰσθημάτων³. Διότι τὸ κατὰ πρῶτον ἡ ψυχὴ ζῆ τὴν κατ' αἰσθησιν ζωὴν. Ἡ αἰσθησις ὁμῶς καθ' ἑαυτὴν δὲν παρέχει γνῶσιν ἀλλὰ μόνον ὑπηρετεῖ εἰς αὐτὴν⁴. Ἄδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ὅλον πρᾶγμα καὶ μόνον ἕκαστα αὐτοῦ μέρη ἐκάστοτε παρατηρεῖ⁵. Πρὸς δ' ἔτι λαμβάνει τὰ ἀντικείμενα οὐχὶ οἷα εἶναι πράγματι ἐν τῇ καθαρᾷ αὐτῶν φύσει ἀλλ' αἰεὶ συγκεχυμένα καὶ μεμειγμένα μετὰ στοιχείων ὑποκειμενικῶν⁶. Μόνον αἰσθάνεται· οὔτε διακρίνει οὔτε συνάπτει⁷ καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἄνευ τῆς διανοίας τυφλή. Ὅλως εἰπεῖν παρέχει μόνον σημεῖα,

1. De coniect. 1,9. «Non potest igitur dubitari, an sit (anima), cum sine ea dubia moveri non possint».

2. De docta ignor. 2,12.

3. De coniect. 1,6.9. 2,16.

4. Αὐτ. 1,6.10.

5. Οὕτω τὴν σφαῖραν δὲν παρατηρεῖ ἡ αἰσθησις ὅλην ἀλλ' ἐκάστοτε μέρος τι μόνον αὐτῆς, ἡ δὲ διάνοια συλλαμβάνει τὸ ὅλον συνθέτουσα τὰ οἰκεῖα μέρη. Ὡσαύτως ἀντιλαμβάνεται μόνον τῆς παρούσης στιγμῆς οὐδὲ δύναται νὰ συνάψῃ τὸ παρελθὸν μετὰ τοῦ μέλλοντος διὰ τοῦ παρόντος. (Αὐτ. 1,10. 2,16).

6. Αὐτ. 1,6. 13. 2,9. Idiota, 3,7 87a.

7. Ἡ αἰσθησις μόνον καταφάσκει, ἀποδέχεται τὸ αἰσθητόν, ἀδυνατεῖ δὲ ν' ἀρνηθῇ καὶ ἐπομένως νὰ διακρίνη ἀπ' ἄλλου, ὅπερ δὲν ἐγένετο αἰσθητόν· τοῦτο δὲ εἶναι ἔργον τῆς διανοίας. (De coniect. 1,10).

ἄτινα ὀφείλομεν νὰ ἐννοήσωμεν καὶ χρησιμοποιήσωμεν εἰς τὴν γνῶσιν· ἄνευ δὲ τῆς προσοχῆς τῆς διανοίας θὰ ἔμενον τέλεον ἀπαράτηρητοι αἱ κατ' αἴσθησιν ἐντυπώσεις ¹.

Ἐπερτέρῃ βαθμῇ ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν ² εἶναι ἡ διάνοια (ratio), ἣτις ἀνήκουσα εἰς τὴν αἰσθητικὴν μοῖραν τῆς ψυχῆς ³ ἐνεργεῖ (γινώσκει) παρακολουθουμένη ὑπὸ αἰσθητῆς εἰκόνας, ἣν παράγει ἡ φαντασία δίδουσα μορφὴν εἰς τὴν κατ' αἴσθησιν ἐντύπωσιν ⁴. Ἡ διάνοια εἰσάγει τάξιν εἰς τὰς συγκεχυμένας κατ' αἴσθησιν ἐντυπώσεις, διαχωρίζει αὐτὰς ⁵ καὶ σχηματίζει ἐννοίας· συνάπτει τὰ πολλὰ εἰς τὴν ἀφηρημένην ἐνότητα τοῦ γένους καὶ εἰδούς ⁶ ἔτι δὲ συλλογίζεται θέτουσα ὡς βάσιν τῶν συλλογισμῶν τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιφάσεως καὶ ἀποκρούουσα ἀντικρὺς τὴν σύμπτωσιν τῶν ἀντιθέσεων ⁷. Ἀσχολουμένη περὶ τὰς ἀντιθέσεις, αἵτινες ἀποκλείουσιν ἀλλήλας ⁸, τέλος ἀδυνατεῖ νὰ προέλθῃ εἰς τὰς οὐσίας

¹. Αὐτ. 2,16. 62a ἐξ.

². Τὴν κατ' αἴσθησιν γνῶσιν ἀποκαλεῖ ὁ Κουζανὸς ἀδρομερῆ καὶ πρὸς τὰ σωματικὰ ἐστραμμένην, παραβάλλει δὲ τὴν αἰσθητικότητα πρὸς τὸν παχυλὸν φλοιὸν τοῦ κατωτάτου κόσμου· ἡ αἴσθησις γινώσκει μόνον τὸ κέλυφος τῶν πραγμάτων, οὐχὶ τὸν πυρῆνα αὐτῶν. (Αὐτ. 1,14).

³. Ἡ διάνοια εἶναι ἡ κορύφωσις τοῦ αἰσθητικοῦ μέρους καὶ ἐνεργοῦσα συνάπτεται πρὸς τὸν ἐγκέφαλον διὰ λεπτοτάτου πνεύματος (spiritus)· ὅθεν ὑπάρχει οὐ μόνον εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ζῶα. (Αὐτ. 2,16. 62b. De vision. Dei 22. 111b).

⁴. Τὴν φαντασίαν τάσσει ὁ Κουζανὸς μεταξὺ αἰσθήσεως καὶ διανοίας καὶ γνωματεύει ὅτι ἡ φαντασία εἶναι προβαθμῆς τῆς διανοίας, ἡ διάνοια ὑπερτέρα ἀνάπτυξις τῆς φαντασίας. Διὸ καὶ χαρακτηρίζει ἀμφοτέρας διὰ τοῦ κοινοῦ ὀνόματος τῆς διανοίας· ἡ μὲν φαντασία εἶναι ratio imaginativa, δι' ἣς σχηματίζομεν παραστάσεις, ἡ δὲ διάνοια ratio apprehensiva, δι' ἣς γινώσκομεν τὰ ἀντικείμενα. (De docta ignor, 3,1. De coniect. 2, 16, 61b).

⁵. De coniect. 1,10. 45b. «ratio sensu ut instrumento ad discernenda sensibilia utitur, sed ipsa est quae in sensu sensibile discernit». Πβλ. Idiota 3,5.

⁶. Αὐτ. 2,2, 52a.

⁷. Idiota 3,5. De coniect. 2,1 καὶ 2.

⁸. Βεβαίως ἡ διάνοια εἶναι ἠναγκασμένη νὰ συνάψῃ ἀντιθέτους ἐννοίας εἰς γενικὴν τινα ἐννοίαν ἀλλὰ πάντως προϋποθέτει καὶ ἐνταῦθα τὸν χωρισμὸν

τῶν πραγμάτων καὶ τὴν γνῶσιν τοῦ ἀπείρου ¹. εὐλόγως, διότι, ἐὰν προήρχετο εἰς τὸ ἄπειρον, θὰ παρετήρει τὴν σύμπτωσιν τῶν ἀντιθέσεων ². Καὶ ὅμως φέρεται ἐν μέρει πρὸς τὸ ἄπειρον καὶ τὸ νοητόν, εἰ καὶ μὴ συλλαμβάνει αὐτό. Διότι ἐνθεν μὲν ἐξετάζει τὸν χρόνον, ὅστις μετέχει τοῦ ἀπείρου καὶ εἶναι εἰκὼν τοῦ αἰδίου ³, ἐνθεν δὲ θεραπεύει πλὴν τῶν ἄλλων ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν τὰ μαθηματικά, ἅτινα παρορῶντα τὴν σωματικὴν καὶ ἀνερευνῶντα τὴν ἀναλλοίωτον φύσιν τῶν ὄντων ⁴ ἄπτονται τοῦ ἀπείρου καὶ διαβλέπουσι τὴν ἐνωσιν τῶν ἀντιθέσεων ⁵. Ὅταν ἡ διάνοια ἀσκῆ τὰ μαθηματικά καὶ πάλιν ὅταν κρίνη ἑαυτὴν ⁶, μεταβαίνει εἰς τὴν ὑπερτέραν βαθμίδα τῆς γνώσεως, τὸν νοῦν.

Ὁ νοῦς (ὁ λόγος) προέχει τῆς διανοίας καὶ τελειοῖ τὸ ἔργον αὐτῆς. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν διάνοιαν δὲν συνάπτεται πρὸς τὴν λειτουργίαν τοῦ ἐγκεφάλου οὐδὲ νοεῖ διὰ συλλογισμῶν ⁷. Ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ εἶναι ἀπλῆ καὶ καθαρὰ ἐποπτεία τῆς ἀληθείας

αὐτῶν καὶ δὲν παραδέχεται ὅτι ἐπιτρέπεται ἡ σύνδεσις ἀντιφατικῶν ἐννοιῶν. (De coniect 2.1 τέλ.).

¹. Ἡ διάνοια ἀντέχεται τῶν λογικῶν ἀρχῶν καὶ προσέχει μάλιστα εἰς τὸν νόμον τῆς ἀντιφάσεως· ἀδυνατεῖ ἄρα νὰ λάβῃ ὅ,τι ὑπερβαίνει ἐκείνας.

². De coniect. 2,3.

³. De docta ignor. 3,7. De coniect. 1,13.

⁴. Τὰ μαθηματικά, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν αἰσθητῶν σχημάτων καὶ τῇ βοήθειᾳ αὐτῶν, θεωροῦσι τὰ νοητὰ σχήματα. Ὁ Γεωμέτρης βλέπων τὰ αἰσθητὰ σχήματα νοεῖ τὰς μορφὰς καθ' ἑαυτάς, ἀπολελυμένας τῆς ἐνύλου ἑτερότητας. (De coniect. 2,1, 51a. De possest 179b. Complementum theolog. 2, 93a. Παραπλήσια ἐδίδαξεν ὁ Αὐγουστῖνος. Πβλ. De vera regit. 32 καὶ Confess. 10,12).

⁵. Ὁ μαθηματικὸς βλέπει ἐν τῷ ἀριθμῷ συναπτομένην τὴν μονάδα καὶ τὸ πλῆθος· χωρῶν δὲ εἰς τὸ ἄπειρον διαγινώσκει ὅτι τὰ ἀντίθετα συμπίπτουσι. (De coniect. 2,1 τέλ. 2,3). Τοῦτο δὴ δεικνύεται ἐπὶ πολλῶν παραδειγμάτων, ἅτινα ἐν τοῖς πρόσθεν ἐμνημονεύθησαν. (Ἴδὲ σελ. 150).

⁶. De coniect. 1,8. 2,16. 61b.

⁷. Ὁ νοῦς δὲν συλλογίζεται ἀλλ' ἀπλῶς διαφωτίζει τὴν διάνοιαν, ὥστε αὕτη νὰ γινώσκη, τί συλλογίζεται. Idiota 3,5. «Ratio syllogizat, et nescit, quid syllogizet sine mente; sed mens informat et deducit et perficit ratiocinationem, ut sciat, quid syllogizet».

(visio intellectualis, simplex intellectio, intuitio intellectuallis) ¹, δι' ἧς βλέπει τὴν ἀπόλυτον καὶ ὑπὲρ τὸν κόσμον ἰσταμένην ἐνότητα, τὴν ἀναιρουῦσαν τὰς ἀντιθέσεις, καὶ ἅμα γινώσκει ὅτι ἡ ἀπόλυτος ἐκείνη ἐνότης ὑπάρχει ὑπὲρ πᾶσαν γνῶσιν καὶ κατὰληψιν. Ἐνῶ ἡ διάνοια ἀρύεται τὰς γνώσεις ἐκ τῶν αἰσθητῶν καὶ νοεῖ ἐμμέσως δι' εἰκόνων καὶ συμβόλων, ὁ νοῦς τὸναντίον ἀντλεῖ τὰς γνώσεις ἐξ ἑαυτοῦ μὴ συναπτόμενος, ὡς εἴρηται, ἐν τῇ ἐνεργείᾳ αὐτοῦ πρὸς τὸ σῶμα δὲν ἔχει χρεῖαν ὀργάνων οὐδὲ σχηματίζει ἐννοίας δι' ἀφαιρέσεως ἐκ τῶν αἰσθητῶν. Ἐχει δηλαδὴ πάσας τὰς ἐννοίας ἐν ἑαυτῷ δυνάμει καὶ λαμβάνων ἀφορμὴν ἐκ τῆς κατ' αἰσθησιν γνώσεως ἀνάγει ἐκείνας εἰς ἐνέργειαν· νοεῖ ἄρα καθαρὰς τὰς ἀναλλοιώτους ἰδέας τῶν ὄντων, θεωρεῖ τὰ εἶδη καθ' ἑαυτά, ἀμιγῆ παντὸς αἰσθητοῦ ². Οὕτω πως ὁ νοῦς τελειοῖ τὴν γνῶσιν τῆς διανοίας ἰστάμενος ὑπεράνω αὐτῆς· οὔτε χρῆζει τῶν κατ' αἰσθησιν εἰκόνων καὶ δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ αἰσθητά, διότι ἀνῆλθεν εἰς τὴν ὑπερτέραν ἐνότητα, ἐξ ἧς ἐξεπήγασε πᾶσα ἡ πολλότης τῆς διανοίας καὶ πᾶν φαινόμενον τῶν αἰσθήσεων· περιλαμβάνει λοιπὸν ἐν ἐνότητι πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει ἐν τῇ διανοίᾳ ὡς πολλότης. Ἐνῶ δὲ ζητεῖ καὶ συλλαμβάνει τὸ καθόλου, συνάπτει τὰς ἀντιθέσεις εἰς ἐνότητα ³, διαβλέπει ὅτι αἱ ἀντιθέσεις ὑφίστανται ὁμοῦ καὶ εἶναι συμβιβασταί ⁴, καθ' ὅσον ἀνάγονται εἰς ὑπερτέραν αἰτίαν, εἰς κοινὴν ρίζαν καὶ ἀρχὴν ⁵. τοιουτοτρόπως περιλαμβάνει καὶ συνάπτει εἰς ἓν τὰς διαφόρους μορφὰς τῆς ἀληθείας, ἧτις εἶναι ὁ θεός. Ὅθεν ἴσταται ὁ νοῦς ἐν τῷ ὀρίζοντι τῆς ἀϊδιότητος ⁶ καὶ καταλαμβάνεται

1. De docta ignor. 1,10. Apol. doct. ignor. 37b. Compend. 1 «habemus igitur visum inentalem, intuentem in id, quod est prius omni cognitione».

2. Compend. 11. Idiota 3. 4. 7.

3. De coniect. 1,8. 2, 13.

4. Ἐν τῷ θεῷ αἱ ἀντιθέσεις εἶναι ἓν, ἐν δὲ τῷ νῷ ὑφίστανται ὁμοῦ, καθ' ὅσον γινώσκει ὁ νοῦς ὅτι αὗται συμβιβάζονται πρὸς ἀλλήλας· τέλος δ' ἐν τῇ διανοίᾳ αἱ ἀντιθέσεις ἀποκλείουσιν ἀλλήλας. (Αὐτ. 2,1. 51b).

5. Αὐτ. 1,10.

6. De docta ignor. 3,9.

ὕπὸ ἀρρήτου χαρᾶς ἀπτόμενος ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῶν ἀληθῶν ὄντων τῆς ἐνότητος τῆς ἀπείρου ἀληθείας¹.

Ἡ ἀπόλυτος γνῶσις. Ἐκ τούτων γίνεται εὐδηλον ὅτι ἔχομεν τὴν δύναμιν νὰ γνωρίσωμεν τὸν κόσμον καὶ τὸν θεὸν καὶ δὴ καὶ οὐχὶ ἐν μέρει ἀλλ' ἐν τῷ συνόλῳ· διότι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀπλή καὶ ἐνιαία καὶ ταύτης δυνάμεθα νὰ κοινωνήσωμεν. Ὅποτε ἕκαστον τοῦ κόσμου πρᾶγμα ἐκφράζει τὸ σύνολον τῆς τὰ πάντα συνεχούσης δυνάμεως, ἀφοῦ εἶναι πάντα ἐν πᾶσι, ἔπεται ὅτι κατανοοῦντες ἕκαστον λαμβάνομεν τὴν ἐνότητα, ἣτις διέπει τὸν κόσμον καὶ ἀποκαλύπτει τὴν θείαν δύναμιν. Καὶ ὅμως, παρὰ ταῦτα, δὲν ἀμφιβάλλει ὁ Κουζανὸς ὅτι ἡ ἀκρίβεια τῆς κατανοήσεως εἶναι ἡμῖν ἀνέφικτος. Ἡ ἀκρίβεια, λέγει, τῆς διανοίας εἶναι ὁ νοῦς, ἡ δὲ ἀκρίβεια τοῦ νοῦ θὰ εἶναι ὁ θεός². ἀλλὰ τοιαύτης ἀκριβείας ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐπιτύχωμεν, διότι ὁ νοῦς ἡμῶν μεταβαίνει αἰεὶ ἀπὸ τῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἐνέργειαν³. Εἰς τὴν ἀκρίβειαν ἐκείνην πρέπει νὰ τείνωμεν ἀλλ' οὐδέποτε ὅμως φθάνομεν, ὅσω καὶ ἂν αἰεὶ μᾶλλον προσεγγίζωμεν. Βεβαίως γινώσκομεν τὸ ἀληθές καὶ μανθάνομεν νὰ συνάπτωμεν τὸ ἀληθές τοῦτο πρὸς ἕτερον ἀλλὰ τὴν ἀκριβῆ ἀλήθειαν, τὴν πᾶν ἀληθές ἐν ἀπλότητι συνενοῦσαν, οὐδέποτε μανθάνομεν ἀκριβῶς⁴. «Τὴν ὑπερτάτην γνῶσιν δὲν πρέπει νὰ θεωρῶμεν ἀνέφικτον ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι πᾶσα ὁδὸς πρὸς αὐτὴν εἶναι ἡμῖν ἀποκεκλεισμένη (ἐπιτρέπεται μάλιστα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐκτησάμεθα ποτε τὴν ἀκροτάτην γνῶσιν). Ἐκ τοῦ ἐναντίου πρέπει νὰ φρονῶμεν ὅτι δυνάμεθα συνεχῶς νὰ προσεγγίζωμεν πρὸς ἐκείνην, εἰ καὶ πράγματι ἡ ἀπόλυτος οὐσία θὰ μένη ἡμῖν ἀπρόσιτος»⁵. Ἄλλως δὲ ἡ ἀκριβῆς ἀλήθεια δὲν μεταδίδεται εἰς τὰ δημιουργήματα· τὸ ἀπολύτως μέγιστον δὲν μετα-

¹. De coniect 1,6. 2,6.

². De coniect. 1,12. De docta ignor. 3,4.

³. De coniect. 1,13. De docta ignor. 3,4 «Intellectus enim in omnibus hominibus possibiliter est omnia, crescens gradatim de possibilitate in actum».

⁴. De coniect 1,6.

⁵. Αὐτ. 1,13, 48b.

δίδεται ὡς εἶναι, εἰς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο ἀλλ' ἀκοινώνητον διαμένει ἀεὶ ἐν ἑαυτῷ¹.

Ἐφ' ὅσον μένομεν ἐν τῇ διανοίᾳ, τὰ νοήματα ἡμῶν εἶναι ἀπλαῖ εἰκασίαι (coniecturae) στηριζόμεναι ἐπὶ τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος². ἐπιχειροῦμεν νὰ μετρήσωμεν κατὰ προσέγγισιν ἀλλότρια πράγματα διὰ τοῦ πνεύματος ἡμῶν προϋποθέτοντες ὅτι ἀκριβῆς μέτρησις εἶναι ἀδύνατος ἕνεκα τῆς διαφορᾶς μετροῦντος καὶ μετρουμένου³. Πλὴν ὅμως δύναται τὸ πνεῦμα ἡμῶν νὰ χωρήσῃ πέρα τῶν κατ' αἴσθησιν ἐντυπώσεων, τῶν εἰκόνων καὶ συμβόλων, καὶ προβαῖνον νὰ κοινωνήσῃ τῆς ἀληθείας κατὰ λόγον τῆς ἐξομοιώσεως αὐτοῦ πρὸς τὰ πράγματα. Ἐχει δη-

---

¹. Αὐτ. 2,6, 55b. De docta ignor. 3,1. "Ὅπως ἂν ἔχη, τὸ πνεῦμα κινεῖται ἀεὶ ἀπὸ τῶν φαινομένων εἰς τοὺς λόγους αὐτῶν, ἀπὸ τοῦ «quia est» εἰς τὸ «quid est», ἡ δὲ κίνησις ἐμπεριέχει τὴν ἀρχὴν τῆς βεβαιότητος καὶ τῆς ἡρεμίας. Ἡ τοιαύτη κίνησις, ἀποτελοῦσα τὴν ζωὴν τοῦ πνεύματος, δὲν καταπονεῖ, ἀλλὰ διεγείρει καὶ ἐκκαίει καὶ τέρπει, διότι πείθει αὐτὸ περὶ τῆς ἀνεξαντλήτου ὑπάρξεως καὶ ζωῆς (Complém. theol. 2, 93b). Εὐρίσκεται τοῦτο πρὸ τοῦ ἀπείρου καὶ ἔχει ἐπίγνωσιν ὅτι οὐδὲν γινώσκει, ἡ δ' ἐπίγνωσις τῆς ἀγνοίας ἔχει βαθύτερον καὶ πλουσιώτερον περιεχόμενον πάσης κατὰ τὸ φαινόμενον θετικῆς καὶ βεβαίας γνώσεως· διότι, ἐνῶ αὕτη ἀνακόπτει τρόπον τινὰ τὴν περαιτέρω πρόοδον, ἐκείνη διατηρεῖ τὸ βλέμμα ἀεὶ πρὸς τὸ ἀπειρον καὶ διαφωτίζει τὴν πορείαν. Ἐχει τὴν δύναμιν νὰ βλέπῃ ποῦ τείνει καὶ ὡς καλὸς ὁδοιπόρος προορᾷ τὸ ποθητὸν (ἔστω καὶ ἀνέφικτον) τέρμα τῆς κινήσεως. (De apice theol. 220b)· ἔχει δ' ἀμύθητον χαρὰν ὡς τις εὐτυχῆς γεωργός, ὅστις εὐρίσκει ἐν τῷ ἀγρῷ αὐτοῦ οὐχὶ μετρητὸν καὶ ὠρισμένον ἀλλ' ἀμέτρητον καὶ ἀπειρον θησαυρόν. (De visione Dei 16, 108a.). Τὸ πνεῦμα ἡμῶν δὲν εἶναι νεκρὸν ἀπείκασμα τοῦ θείου, ἀλλ' ἐν τῇ γενέσει καὶ ἀναπτύξει μαρτυρεῖ τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ καταγωγὴν· οὐχὶ ἡ κτῆσις τῆς γνώσεως ἀλλ' ἡ ζήτησις αὐτῆς προσποιεῖ εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν τὸν χαρακτῆρα τῆς θεϊότητος. (Idiot 3. De mente 13, 93a.).

². De coniect. 1,3 «mentis humanae unitas est coniecturarum suarum entitas». Πᾶσα μερικὴ γνώσις ἡρτηται ἐκ τῆς ἐνότητος τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ. Ἡ «εἰκασία» δὲν ἐμφαίνει μόνον τὴν ἔλλειψιν τῆς ἀπολύτου γνώσεως ἀλλὰ καὶ εἶναι θετικὴ βεβαίωσις τοῦ ὅτι ἡ ἀλήθεια τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων εἶναι σχετικὴ. (Αὐτ. 1,13).

³. De coniect. 1,12 καὶ 13.

λαδὴ τὴν δύναμιν νὰ προσαρμόζηται καὶ νὰ ἐξομοιωῖται πρὸς τὰ πράγματα¹ καὶ οὕτω νὰ σχηματίζῃ τὰς ἐννοίας αὐτῶν². Διὰ ταύτης δὲ τῆς δυνάμεως τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καθίσταται εἰκὼν τοῦ θείου. "Ὅπως ἐν τῷ θείῳ πνεύματι ὑπάρχουσι πάντα ἐν τῇ ἀκριβεῖ καὶ κυρίᾳ ἀληθείᾳ, οὕτω καὶ ἐν τῷ πνεύματι ἡμῶν ὑπάρχουσι πάντα ὡς ἐν εἰκόνι καὶ ὁμοιότητι τῆς κυρίας ἀληθείας, ἤτοι ὡς ἐννοιαὶ³. "Ὅπως τὸ θεῖον πνεῦμα εἶναι ἡ ἐνότης τῆς ἀληθείας τῶν ὄντων, οὕτω καὶ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα εἶναι ἐνότης (καθολικότης) τῆς ὁμοιότητος αὐτῶν, τουτέστι τῶν ἐννοιῶν. Ἡ διαφορὰ τοῦ θείου καὶ τοῦ ἡμετέρου πνεύματος εἶναι ἡ ἐξῆς· ἐκεῖνο νοοῦν δημιουργεῖ τὰ ὄντα, τὸ δὲ ἡμέτερον νοοῦν, ἤτοι ποιοῦν τὰς νοητικὰς ἐποπτείας, ἐξομοιοῦται πρὸς τὰ ὄντα· ἐν ἄλλοις λόγοις τὸ μὲν θεῖον πνεῦμα εἶναι δύναμις δημιουργικὴ, τὸ δὲ ἡμέτερον ὁμοιωτικὴ⁴. Ὅποτε δὲ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα εἶναι εἰκὼν τοῦ θείου, ἔχει τὴν ἔμφυτον δύναμιν νὰ κρίνῃ περὶ πάντων τῶν πραγμάτων, νὰ δίδῃ λόγον περὶ τῆς ἀληθείας ἢ τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ἀξίας τῶν συλλογισμῶν⁵. ἐν τῷ πνεύματι τούτῳ ἀκτινοβολεῖ ὡς ἐν εἰκόνι ἡ ἀλήθεια καὶ κρατεῖ

---

1. Οὕτω τὸ πνεῦμα φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν στιγμὴν, τὴν μονάδα καὶ τὸ νῦν, ἅτινα εἶναι βάσεις τῆς γραμμῆς, τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ χρόνου· διὸ δύναται νὰ ὁμοιωθῇ πρὸς τὰ περιεχόμενα ταῦτα καὶ γνωρίσῃ αὐτά. (Λύτ. 3,4, 84a).

2. Εἶναι ἀξία προσοχῆς ἡ γνώμη, καθ' ἣν ὅρος τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ὁμοίωσις γινώσκοντος καὶ γινωσκομένου. (De possess 176b. De ludo globi 136a). "Ἦδη ἐν τῷ De filiat. Dei λέγεται «Ὁ καθαρὸς νοῦς ποιεῖ ὥστε τὸ ὑποκείμενον τῆς γνώσεως νὰ καταστῆ νοῦς· διότι πᾶν γνωριστὸν γίνεται ἐν τῷ νῷ καὶ αὐτὸ πνεῦμα».

3. Πάντα ὑπάρχουσιν ἐν τῷ θεῷ ὡς ἀρχέτυπα τῶν ὄντων· πάντα ὑπάρχουσι καὶ ἐν τῷ πνεύματι ἡμῶν ἀλλ' ὡς εἰκόνες καὶ ὁμοιώματα αὐτῶν. Ἐν ἐκείνῳ ὑπάρχει ἡ ἐνωσις (σύμπτυξις) πασῶν τῶν ἰδεῶν, ἐν δὲ τούτῳ ἡ ἐξέλιξις (διάπτυξις) πασῶν τῶν ἐννοιῶν. (Idiota 3,3).

4. De coniect. 3,3. Idiot. 3,7. 87a «Inter divinam mentem et nostram id interest, quod inter facere et videre. Divina mens concipiendo creat, nostra concipiendo assimilat notiones seu intellectuales faciendovisiones. Divina mens est vis entificativa; nostra mens est vis assimilativa».

5. Idiot. 3,4.

ἡ ζωὴ τῆς αἰδίου καὶ ἀπείρου σοφίας, πλὴν ὅτι αὕτη λαμβάνει μέχρις
 ὅτου παρορμηθεῖσα ἐκ τῶν αἰσθητῶν ἀφυπνισθῆ καὶ κινηθῆ¹.

Θεῖος φωτισμός. Εἰρήσθω ὅτι αἰμνημονευθεῖσαι τρεῖς βαθμί-
 δες τῆς γνώσεως ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας σχέσιν ὑπεραλληλίας καὶ ὑπαλ-
 ληλίας, καθ' ἣν ἡ ἀνωτέρα ἔχει πρὸς τὴν κατωτέραν ὡς ἡ ἐνότης πρὸς
 τὴν πολλότητα, τὸ εἶδος πρὸς τὴν ὕλην. Ὡς δ' ἐπὶ τῶν βαθμίδων τῆς
 ὑπάρξεως (τῶν ὄντων) οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν τῆς γνώσεως ἡ ἀνωτέρα
 κατέρχεται εἰς τὴν κατωτέραν (χωρὶς νὰ ἀφανίζηται), ἵνα διαφω-
 τίση καὶ ἀνυψώσῃ αὐτὴν καὶ αὕτη αὕτη τελειωθῆ². ἡ κατωτέρα
 εἶναι προοδοποιήσις τῆς ἀνωτέρας, αὕτη δὲ ὑπάρχει ὡς ρίζα καὶ ἀρχὴ
 καὶ τελείωσις ἐκείνης. Ὁ νοῦς δηλαδή εἶναι ἡ ἀκρίβεια καὶ τε-
 λείωσις τῆς διανοίας, ἡ δὲ διάνοια εἶναι ἡ ἀκρίβεια καὶ τελείωσις
 τοῦ νοῦ³. Ὁ νοῦς ἔχει, ὡς ἐλέχθη, φύσει τὴν ἰκανότητα νὰ ἀνέλ-
 θῃ εἰς τὴν καθαρὰν γνῶσιν τῆς ἀληθείας· ἀλλ' ἵνα προβῆ ἐν τῇ
 γνῶσει ἀπὸ τῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἐνέργειαν, ἔχει χρεῖαν τοῦ θείου
 φωτισμοῦ⁴. Ὅπως πρὸς γνῶσιν τῶν αἰσθητῶν ἀπαιτεῖται διττὸν
 φῶς, ἐνθεν μὲν τὸ ἐξωτερικὸν τὸ ποιοῦν τὰ ἀντικείμενα ὁρατά, ἐνθεν
 δὲ τὸ ἐσωτερικόν, ἥτοι τὸ φῶς τῆς διανοίας τὸ ποιοῦν γνωστὰ τὰ
 ἀντικείμενα διὰ τῶν αἰσθήσεων, οὕτω καὶ πρὸς γνῶσιν τῶν νοη-
 τῶν ἀπαιτεῖται διττὸν φῶς, τοῦτο μὲν τὸ ἐξωτερικὸν τὸ καταυγά-
 ζον πᾶσαν ἀλήθειαν (ὡς τὸ αἰσθητὸν φῶς καθορίζει τὰ χρώματα)·
 τοῦτο δὲ τὸ ἐσωτερικόν, ἥτοι τὸ θεῖον φῶς τὸ καταυγάζον τὸ ἡμέ-
 τερον πνεῦμα, ὥστε τοῦτο νὰ γνωρίσῃ τὴν ἀλήθειαν⁵ (καθ' ὃν
 τρόπον ἐκεῖ τὸ φῶς τῆς διανοίας φωτίζει τὴν αἴσθησιν, ὥστε αὕτη

1. Τὸ ἡμέτερον πνεῦμα παρεικάζεται πρὸς λαμπρότατον ἀδάμαντα, ἐν
 ᾧ κατοπτρίζονται αἱ ἰδέαι πάντων τῶν ὄντων· ἐὰν ὁ ἀδάμας ἐκεῖνος ἦτο ζῶν,
 ἐποπτεύων ἑαυτὸν θὰ εὔρισκε τὰς εἰκόνας πάντων καὶ οὕτω θὰ ἐσχημάτιζε
 τὰς ἐννοίας αὐτῶν. (Αὐτ. 3,5).

2. De coniect. 1,12.2,11. 13. 16. 2, 13. 16.

3. Αὐτ. 1,12. 2,1. 2,16.

4. De dato patris lum. 5. 196b. De possest 178a.

5. Παραπλήσια ἐδίδαξεν ὁ Αὐγουστῖνος. ("Ἐπιθι Κ.Ι. Λογοθέτου Φιλοσ-
 τῶν Πατέρων 1, 328).

νά γνωρίση τὸ αἰσθητόν) ¹. Ὁ νοῦς ἡμῶν καταλαμπόμενος ὑπὸ τοῦ θείου φωτὸς γινώσκει ἑαυτὸν τελείως καὶ ἅμα γινώσκει ἐν ἑαυτῷ πᾶν νοητόν· ἀνυψοῦται ἤδη ὑπὲρ πᾶσαν ἑτερότητα καὶ ὑπὲρ πᾶσαν εἰκόνα καὶ σκιάν τῆς ἀληθείας, ἀθροίζεται ὅλως εἰς ἑαυτόν, εἰς τὸ ἐνδόμυχον βάθος αὐτοῦ, καὶ γινώσκει ἐν ἑαυτῷ πᾶσαν ἀλήθειαν· γινώσκον, γινωσκόμενον καὶ αὐτὴ ἡ γινῶσις εἶναι ἐν τῷ νῷ ἐν καὶ τὸ αὐτό. Ἡ τοιαύτη γινῶσις προϋποθέτει τὴν τελείαν ἔνωσιν πνεύματος καὶ Θεοῦ· κατὰ ταύτην ὁ θεὸς ἐν τῷ πνεύματι εἶναι αὐτὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ πνεῦμα ἐν τῷ θεῷ εἶναι αὐτὸς ὁ θεός ². Αὕτη δὴ εἶναι ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ἣν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα φθάνει εἰς τὴν θείαν ἐνότητα ἀφανιζομένης πάσης διαφορᾶς Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου· ὅπως ὁ θεὸς εἶναι ἐν καὶ συγχρόνως πάντα, οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα ἡμῶν εἶναι ἐν καὶ πάντα ³.

7. Ἐπισκόπησις. Ἀναθεωροῦντες τὰ εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Κουζανὸς εἶναι ὁ κύριος καὶ σημαντικὸς φιλόσοφος ὁ ποιῶν μετάβασιν ἀπὸ τῆς σχολαστικῆς εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς Ἀναγεννήσεως. Δὲν εἰσήγαγε νέα προβλήματα ἀλλ' ἐπελάβετο τῶν ὑπὸ τοῦ μέσου αἰῶνος παραδεδομένων ⁴. ταῦτα δ' ὅμως προήγαγε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς νέαν τροπὴν προσαρμοζομένην πρὸς τὴν σύγχρονον διανόησιν. Ὡρμήθη λοιπὸν ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ἐκείνης νεοπλατωνικῆς θεωρίας, καθ' ἣν ὁ θεὸς ὡς ἄπειρος ἴσταται ὑπὲρ πᾶν ὄν καὶ κατ' ἀκο-

¹. De quaerendo Deum 198b ἐξ.

². Ὅπως ἐν τῇ κατ' αἰσθησιν γνώσει τὸ γινῶσκον εἶναι κυρίως εἰπεῖν οὐχὶ ἡ αἰσθησις ἀλλ' ἡ διάνοια (διὰ τῆς αἰσθήσεως), οὕτω καὶ ἐν τῇ ὑπερτάτῃ γνώσει τὸ γινῶσκον εἶναι οὐχὶ ὁ ἡμέτερος νοῦς ἀλλὰ μᾶλλον τὸ θεῖον φῶς (διὰ τοῦ ἡμετέρου νοῦ). (Αὐτ. 199a). Τὸ φῶς τοῦτο εἶναι τὸ φῶς τῆς χάριτος, τὸ φῶς τῆς πίστεως. Ἐντεῦθεν φανερόν, ὅπόσον σπουδαία καὶ ἀπαραίτητος εἰς τὴν καθαρὰν ἀλήθειαν εἶναι ἡ πίστις. (Αὐτ. 196b. De possesset 178a ἐξ. De filiat. Dei 65a).

³. Ἐν τῇ θεώσει δὲν ἀφανίζεται ἡ προσωπικότης ἀλλ' ἀπλῶς ἀνυψοῦται εἰς τὴν θείαν ἐνότητα καὶ διὰ ταύτης φθάνει εἰς τὴν ὑπερτάτην τελειότητα. (De docta ignor. 3,12).

⁴. Τοιαῦτα ἦσαν ἡ σχέσις Θεοῦ καὶ κόσμου, ἡ χριστολογία, τὸ ζήτημα τῆς τριάδος καὶ ὅσα ἄλλα.

λουθίαν ὑπὲρ πάσας τὰς ἀντιθέσεις αὐτοῦ. Αἱ ἀντιθέσεις δηλαδή περιορίζονται ἐν τῷ κόσμῳ τῶν δημιουργημάτων, ὁ δὲ θεός, ὑπερ-κείμενος τῶν δημιουργημάτων, εἶναι ἡ ἀπόλυτος ταυτότης πασῶν τῶν ἀντιθέσεων. Ἐν τῷ θεῷ συμπίπτουσιν αἱ ἀντιθέσεις τοῦ ὄντος καὶ τοῦ μὴ ὄντος, τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου, δὲν ὑπάρχει πλέον ἀντίθεσις καὶ διαφορὰ τοῦ ἀπείρου μεγάλου καὶ τοῦ ἀπείρου μικροῦ, τῆς ἀπείρου κινήσεως καὶ τῆς ἀπείρου ἡρεμίας· κατὰ τοῦ θεοῦ καταφάσκονται καὶ ἀποφάσκονται πάντα· ἐκεῖνος ἐμπεριέχει οὐ μόνον πᾶσαν πραγματικότητα (ἐνέργειαν) ἀλλὰ καὶ πᾶσαν δυνατότητα (δύναμιν), εἶναι οὐ μόνον τὸ εἶδος, ὁ τελικός σκοπός καὶ ἡ δημιουργός αἰτία, ἀλλὰ καὶ ἡ ὕλη πάντων, ἡ μία ἀπόλυτος ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Ὁ θεός λοιπὸν εἶναι ἡ ἐνότης τῶν ἀντιθέσεων, ἥτις ὅμως ἐν τῷ κόσμῳ διακρίνεται· ὑπάρχει ὡς σύμ-πτυξις πάντων· αὐτὸς εἶναι πάντα, καθ' ὅσον ἐν αὐτῷ ὑπάρχουσι πάντα συνεπτυγμένα εἰς ἐνότητα, εἶναι δὲ οὐδὲν ἐκ πάντων, καθ' ὅσον νοοῦνται τὰ ὄντα διεπτυγμένα εἰς μερικότητα. Ὅ,τι ἐν τῷ θεῷ ὑπάρχει συνεπτυγμένον εἰς ἀπόλυτον ἐνότητα, εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ διεπτυγμένον εἰς πολλότητα. Ἐν τῷ θεῷ εἶναι πάντα ἓν, ἐν δὲ τῷ κόσμῳ τὸναντίον διαπτύσσονται εἰς μερικὰς ὑπάρξεις. Καὶ εἶναι μὲν τὸ σύμπαν ἐνότης ἀλλ' ἐνότης ἐν τῇ πολλότητι, ἡ διὰ τοῦ πλήθους συνεπτυγμένη ἐνότης. Πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει ἐν τῷ θεῷ, ὑπάρχει καὶ ἐν τῷ κόσμῳ πλὴν ὅτι ἐν ἐκείνῳ ὑπάρχει συνεπτυγμένως (complicite), ἐν δὲ τούτῳ ἀνεπτυγμένως (explicitite)· ὁ μὲν θεός εἶναι τὸ ἀπολύτως μέγα, ὁ δὲ κόσμος τὸ διὰ τοῦ πλήθους συνεπτυγμένον μέγα· ὁ θεός εἶναι τὸ ἀπολύτως ἄπειρον¹, ὁ δὲ κόσμος τὸ συνεπτυγμένως ἄπειρον· ἀλλ' ἀμφοτέρα

¹. Τὸ ἄπειρον θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Κουζανοῦ ὡς τὸ οὐσιῶδες γνώρισμα τοῦ θεοῦ. Ὑπομιμνήσκομεν ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ «ἀπείρου» ἦτο παρὰ τοῖς παλαιοῖς (τοῖς Ἑλλησι τοῖς ἀγαπῶσι τὸ μέτρον) συναφῆς πρὸς τὸ ἀόριστον, τὸ ἀτελές (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ «πέρας», τὸ ἔχον μέτρον καὶ ὄρισμὸν καὶ «μορφὴν» καὶ διὰ τοῦτο τέλειον). Ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀλεξανδρικῆς φιλοσοφίας τὸ ὑπέρτατον ὄν ἐθεωρήθη ὡς ξένον τῶν πεπερασμένων διορισμῶν· ἡ δὲ χριστιανικὴ ἀντίληψις ἀπένειμεν εἰς τὸν θεὸν δύναμιν, βούλησιν καὶ γνῶσιν ἄνευ ὀρίων. Τὸ ἐντεῦθεν ἐκτιμᾶται ἀντὶ τοῦ πεπερασμένου, τοῦ ἔχοντος καθωρισμένην καὶ

εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ἄπειρον. "Ὅπως ἐκ τοῦ θεοῦ πάντα ἀναπτύσσονται, οὕτως εἰς ἐκεῖνον συμπτυσσόμενα πάντα ἐπιστρέφουσιν ¹.

Ἡ ἐν τῷ θεῷ συνύπαρξις τῶν ἀντιθέσεων εἶναι πάντῃ ἀκατάληπτος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν, ἧς ἡ ἔμμεσος νόησις περιορίζεται εἰς τὰ δημιουργήματα καὶ ἀποδέχεται ὡς ἀρχὴν τὸν νόμον τῆς ἀντιφάσεως. Ἐκ τοῦ ἐναντίου ὁ νοῦς (ὁ λόγος) ἀνυψοῦται ὑπὲρ τὸν νόμον τῆς ἀντιφάσεως καὶ διαγινώσκει ὅτι ἐν τῷ θεῷ πᾶσαι αἱ ἀντιθέσεις συμπίπτουσι· μανθάνει ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀδιάγνωστος καὶ οὕτω κτᾶται ἐπίγνωσιν τῆς ἀγνοίας, ἧτις εἶναι ἡμῖν ἡ ἀληθῆς γνῶσις (*docta ignorantia*). Δύναται δ' ὁμοίως, εἰς περιλαμφθῆ ὑπὸ τοῦ θείου φωτός, νὰ συλλεχθῆ εἰς ἑαυτὸν καὶ ἐποπτεύσῃ ἐν τῷ οἰκείῳ βάθει πᾶσαν ἀλήθειαν· τότε ὑπάρχει ὅλως ἐν τῷ θεῷ καὶ εἶναι ἐν μετ' αὐτοῦ, χωρὶς νὰ ἀπολέσῃ τὸν προσωπικὸν χαρακτήρα.

Ἐν τῷ προκειμένῳ φιλοσοφῆματι εἶναι εὐκόλον νὰ κατίδωμεν τὴν συνάντησιν ποικίλων θεωριῶν, οἷαν ἠύνόει ἄλλως ἢ θέσις τοῦ ἰδρυτοῦ. Ὁ Κουζανὸς δηλαδή, ὢν κατὰ χρόνον ἐν τῷ μεταιχμίῳ δύο περιόδων, τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς τῶν νεωτέρων χρόνων, καὶ εὕρισκόμενος ἐν τοῖς μεθορίοις φιλοσοφίας καὶ θεολογίας, συνάπτει διάφορα στοιχεῖα ἀρχαῖα καὶ ἐπιγενέστερα, ὅσα ἡ σχολαστικὴ καὶ μυστικὴ τάσις ἐπεξεργάσατο. Εἰς τοὺς νέους πλατωνικοὺς ἀκολουθεῖ οὐ μόνον ἐν τῇ ὄντολογία ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ κοσμολογίᾳ διακρίνων τρεῖς κόσμους, τὸν θεῖον, τὸν νοητὸν καὶ τὸν αἰσθητὸν καὶ κατὰ τούτους πάλιν ἐγκρίνων τρία εἴδη γνώσεως, ἔτι δ' ἐξείρων τὴν βαθμιαίαν ἀνάβασιν ἀπὸ τῆς κατωτέρας εἰς τὴν ἀνωτέραν γνῶσιν. Μετὰ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Πυθαγορείων ἐκδέχεται τοὺς ἀριθμοὺς καὶ τὰς μαθηματικὰς ἀναλογίας ὡς ἀναλλοιώ-

---

σταθερὰν μορφήν, τὸ ἀδιόριστον, τὸ ἄμετρον, τὸ ποικίλον. "Ὅθεν προήλθεν οὐσιώδης μεταβολὴ πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ τελείου· ἐνῶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ τῷ μέσῳ αἰῶνι τέλειον ἐθεωρεῖτο τὸ ἀπληρτισμένον, τὸ πεπραγματωμένον, ἤδη ἐκλαμβάνεται ὡς τοιοῦτο τὸ ἀναπτυσσόμενον, τὸ γινόμενον.

¹. Ἡ ἀνάπτυξις ἐπὶ μὲν τοῦ θεοῦ χωρεῖ ἀπὸ τοῦ τελειοτέρου εἰς τὸ ἀτελέστερον, ἐπὶ δὲ τοῦ κόσμου τοῦναντίον ἐκ τοῦ κατωτέρου εἰς τὸ ἀνώτερον.

τους τύπους τῆς τάξεως τοῦ κόσμου· μετὰ δὲ τῶν νεοπλατωνικῶν καὶ τῶν προδρόμων αὐτῶν Στωϊκῶν ὑπερμαχεῖ τῆς τελειότητος τοῦ κόσμου παρατηρῶν ὅτι τὰ ἐν αὐτῷ ἔχουσιν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ ἕκαστον κάλλιστα. Ὡσαύτως μετὰ τῶν συγχρόνων πλατωνικῶν ἠγωνίζετο κατὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἀριστοτελισμοῦ, ὅσον καὶ ἂν ἐτίμα τὸν Σταγίριτην· μετ' ἐκείνων δὲ συνεφώνει καὶ ἐν τῇ εὐρείᾳ ἀντιλήψει τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων, διότι καίπερ προσηλωμένος εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, καθὸ κληρικός, ὅμως εὗρισκεν ἔχνη τῆς ἀληθείας καὶ παρὰ τοῖς Μωαμεθανοῖς καὶ τοῖς ἔθνικοῖς, εἰς δὲ τὰς ἀποκλίσεις ἀπὸ τῶν συνηθειῶν καὶ τῶν τύπων μικρὰν προσένεμε σημασίαν¹. Ἰδίᾳ ὅσα λέγει περὶ καταφατικῆς καὶ ἀποφατικῆς θεολογίας, περὶ τῆς ἐν ἐπιγνώσει ἀγνοίας (*docta ignorantia*)², τῆς μυστικῆς ἀνυψώσεως καὶ ἐποπτείας τοῦ θεοῦ, ὑπομιμνήσκουσι τὸν Ψ—Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην, τὸν Αὐγουστίνον, τὸν Σκῶτον, τὸν Bonaventura, τὸν Ἐκκαρτον καὶ ἄλλους μυστικούς³.

“Ὅπερ ἄξιον προσοχῆς εἶναι ὅτι εἰς τοὺς νέους πλατωνικοὺς στοιχῶν καὶ εἰς τὸν Σκῶτον μάλιστα προσκείμενος ὁ Κουζανὸς γνωματεύει ὅτι πάντα προῆλθον ἐκ τοῦ θεοῦ, ὅτι πρῶτα δημιουργήματα αὐτοῦ εἶναι αἱ ιδέαι· καὶ νόησις καὶ ποίησις ταυτίζονται παρὰ τῷ θεῷ· αἱ ἐννοιαὶ τοῦ θεοῦ εἶναι ἅμα ὑπαρξίς, αἱ ιδέαι καὶ αἱ οὐσίαι πάντων⁴. Περαιτέρω δ' ὅμως τοῦ Σκώτου χωρῶν ἐθεώρησε τὸν

---

¹. Παρὰ τὰς διαφορὰς τῶν τύπων ἢ θρησκεία, λέγει, εἶναι μία. (*De cribratione Achoran. Prol. 2, 2,1. De concord. fidei 6, 116b*).

². Ἡ ἐννοια τῆς συνειδητῆς καὶ ἐν ἐπιγνώσει ἀγνοίας ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ Σωκράτους καὶ ἀνακαινιζομένη ὑπὸ Ψ—Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου διήκει ἐν αἰεὶ νέαις τροπαῖς διὰ τοῦ Αὐγουστίνου μέχρι τοῦ Γαλιλαίου καὶ τοῦ Καρτεσίου.

³. Παραπλησίως τῷ Αὐγουστίνῳ καὶ τῷ Σκώτῳ γνωματεύει ὁ Κουζανὸς ὅτι ὁ νοῦς ἡμῶν ἐν τῇ μυστικῇ ἀνυψώσει καθίσταται ἀπλοῦς θεατῆς καὶ ὁ γινώσκων εἶναι πράγματι οὐχὶ αὐτὸς ἀλλ' ὁ θεός.

⁴. Ἐπιθι Κ. Ι. Λογοθέτου, Ἡ φιλοσοφία τοῦ μέσου αἰῶνος σ. 438. “Ὅτι αἱ ιδέαι, τὰ καθόλου, εἶναι νοήματα τοῦ θεοῦ καὶ ἅμα οὐσίαι τῶν πραγμάτων, εἶναι σαφὲς δίδαγμα τοῦ Κουζανοῦ. Ἄλλος ὁ λόγος ὅτι ἐν τῷ κόσμῳ τὰ

θεόν ὡς τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέσεων¹ καὶ παρήγαγε πάντα ἐξ ἐκείνου οὐχὶ μᾶλλον δι' ἀπορροῆς ἢ δι' ἀναπτύξεως². Ὁ θεός, ἐξερχόμενος τρόπον τινὰ ἐξ ἑαυτοῦ, ἀναπτύσσεται, μεταβαίνει, εἰς πάντα καὶ ἐνυπάρχει ἐν πᾶσι³.

Καὶ οὐ μόνον πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, ἰδίᾳ δὲ τὴν πλατωνικὴν (ἐν εὐρυτέρᾳ ἐκδοχῇ) ἐπεδείκνυε ζωηρὸν διαφέρον ἀλλ' οὐχ ἤττον καὶ πρὸς τὴν μαθηματικὴν καὶ φυσικὴν ἀπέβλεπε μετὰ προσοχῆς εἰς τὰς φυσικὰς ἐρεῦνας καὶ εἰς τὴν τότε ἀναζωογονηθεῖσαν γεωγραφίαν⁴. Ὅπως δὴποτε παραδεδομένα ἐκλεκτὰ στοιχεῖα παρέλαβεν ὁ Κουζανὸς καὶ ταῦτα ἐπεξεργασθεὶς συνήρμοσε κατὰ πρῶτότυπον τρόπον εἰς ἴδιον σύστημα, οὗ τὰς κυρίας θεωρίας, ὅσας ἐξ ἀρχῆς ὑπετύπωσε, δὲν μετέβαλεν οὐσιωδῶς ὕστερον, ἀλλὰ μόνον διεσάφησε καὶ συνεπλήρωσε⁵.

Τὸ προκείμενον φιλοσοφικὸν σύστημα διαπνεῖται ὑπὸ πλατωνικῆς αὐρας καὶ πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς δυναμικὴ πανθεΐα· ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν κόσμον ὀρμώμενος ἀπὸ τοῦ ὅλου καὶ

καθόλου δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὰ ἀλλ' εὐρίσκονται μόνον ἐν τοῖς πράγμασι πάντως ἐν τῷ θεῷ νῶ ὑπάρχουσι καθ' ἑαυτὰ. Δὲν εἶναι ἄρα κατὰ πάντα ἀκριβὲς τὸ καταλέγειν τὸν φιλόσοφον τοῦτον εἰς τοὺς ὀνοματοκρατικούς.

¹. Ἀφοῦ πάντα προῆλθον ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἔδει νὰ ὑπῆρχον ἐν ἐκείνῳ σπερματικῶς καὶ δυνάμει πάντα καὶ δὴ καὶ τὰ πάντη διάφορα ἀλλήλων καὶ ἀντίθετα. Τὴν ὑπόδειξιν τοιαύτης ἐννοίας παρεῖχεν ἡ ἀρχαία ἡμῶν φιλοσοφία· ἤδη ὁ Ἑράκλειτος εἶχε διδάξει τὴν «παλίντροπον ἁρμονίην» (ἀπ. 51), οἱ δὲ Πυθαγόρειοι παρήγον πάντα ἐξ ἀντιθέτων στοιχείων. (Ἀριστοτ. Μετὰ τὰ φυσ. 1, 5. 986α, 22 ἐξ. κ.ἀ.).

². Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀνάπτυξις δὲν θεωρεῖται ὡς χρονικὴ· πᾶσαι αἱ βαθμίδες τῆς ὑπάρξεως προκύπτουσιν οὐχὶ κατὰ διαδοχὴν ἀλλὰ συγχρόνως. (De docta ignor. 2,3 καὶ 4.).

³. Ἡ ἐννοια αὕτη, ἣτις ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις πολλάκις ἐπανελήφθη, εἶναι κατ' οὐσίαν νεοπλατωνικὴ καὶ διεσώθη ὑπὸ Ψ-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου.

⁴. Ὁ Κουζανὸς ἐχαλκούργησε τὸν πρῶτον χάρτην τῆς Γερμανίας, ὅστις πολὺ ὕστερον μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου συμπληρωθεὶς ἤλθεν εἰς φῶς τῷ 1491.

⁵. Ἐπιτετηδευμένη φαίνεται ἡ ἀπόπειρα ἐνίων ὅπως διακρίνωσι κατ' αὐτῶν σταθμούς μεταβολῶν.

διερευνᾷ τὴν σχέσιν τοῦ ἑνὸς πρὸς τὰ πολλὰ¹. Βεβαίως δὲν ἦτο εὐχερὴς καὶ ἄνευ ἀντιφάσεων δυνατὴ ἢ σύνθεσις διαφόρων καὶ ἀντιθέτων στοιχείων· δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ συμβιβασθῶσιν ἀντίθετοι τάσεις, ἢ παλαιότερα σχολαστικὴ (χριστιανικὴ) ἄποψις καὶ ἡ σύγχρονος πρακτικὴ, ἢ ῥοπὴ δηλονότι πρὸς τὸ ἐπέκεινα τοῦ κόσμου καὶ ἡ στροφή πρὸς τὴν φύσιν. "Ὅθεν βλέπομεν διασταυρούμενα δυϊστικὰ καὶ πανθεϊκὰ διανοήματα, ὁποῖα ἐμφαίνει μάλιστα ὁ καθορισμὸς τῆς σχέσεως θεοῦ καὶ κόσμου². Πρὸς δ' ἄλλοις δὲν εἶναι ἀσήμαντος ἡ σύμφυρσις μαθηματικῶν καὶ ὄντολογικῶν ἐννοιῶν, οἷα ἡ τοῦ μαθηματικοῦ καὶ τοῦ μεταφυσικοῦ ἀπείρου. Ἀλλὰ παρὰ τὰ ἐλλείμματα αὐτοῦ τὸ φιλοσόφημα τοῦτο εἶναι ἐκπρεπὲς καὶ σπουδαιότατον· οὐ μόνον ὡς καλλιφεγγῆς ἐστία συνήγαγε τὰς λαμπροτάτας ἀκτῖνας τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ διὰ τούτων κατηύγασε τὴν νεωτέραν διανόησιν ἀλλὰ καὶ ἐμπεριέχει τὰ σπέρματα τῶν μετέπειτα κυριωτάτων φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Καὶ ἀληθῶς ὑπῆρξεν ὁ Κουζανὸς ὁ προάγγελος μὲν τοῦ Βρούνου, τοῦ Κοπερνίκου, τοῦ Κεπλέρου καὶ τοῦ Γαλιλαίου, ὁ πρόδρομος δ' ἐν πολλοῖς τοῦ Καρτεσίου, τοῦ Σπινόζου, τοῦ Λεϊβνιτίου, τοῦ Σελλιγγίου, τοῦ Ἐγέλου· προτρέχων τῶν χρόνων αὐτοῦ προὔπετύπωσεν, ἄλλως δ' εἶπεῖν ἀνεκαίνισε τὰς θεωρίας τῆς ἀνεξίξεως, τῆς ὀλότητος, τῆς σχετικότητος, τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν. Εἶναι δὲ σημειῶδες ὅτι δὲν λείπουσιν ἀπ' αὐτοῦ ζωηρὰ τὰ ἴχνη καὶ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ. Διότι ὑποστηρίζει ἐπὶ τοσοῦτο τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ πνεύματος ἡμῶν, ὥστε νὰ εἴπη ὅτι οὐχὶ ἡ φύσις δύναται νὰ καταναγκάζῃ τὸ πνεῦμα ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐναντίου τὸ πνεῦμα τὴν φύσιν³ καὶ ὅτι τὸ πνεῦμα ἡμῶν εἶναι τὸ πρότυπον τῆς ἐμπειρικῆς ὑπάρξεως, ἥτις εἶναι

¹. Εἶναι παλαιὸν καὶ ἀεὶ νέον τὸ ζήτημα, ὅπερ προέβαλεν ἡ ἀρχαία ἡμῶν φιλοσοφία καὶ διέγραψεν ἐναργῶς μάλιστα ὁ Πλάτων ἐν τῷ Φιλήβῳ.

². Ἰδὲ ἀνωτ. σ. 157, 158· οὐχὶ ὁμαλῶς ἔχουσι καὶ τὰ τῆς ψυχῆς. Αὕτη παρίσταται ἐνθεν μὲν ὡς διάφορος τοῦ σώματος, ζωοποιὸς καὶ εἰδοποιὸς ἀρχὴ αὐτοῦ, ἐνθεν δὲ ὡς κατ' οὐσίαν τὸ αὐτό, ἀφοῦ ἔχει πρὸς τὸ σῶμα ὡς ἡ μονὰς πρὸς τὸν ἀριθμὸν, τὸ διαπτύσσον πρὸς τὸ διαπτυσσόμενον. (Ἰδὲ ἀνωτ. σ. 167).

³. De ludo globi 1.

«μετ' ἐκεῖνο καὶ δι' ἐκεῖνου»¹. Ἐπὶ τούτοις γνωματεύει ὅτι τὴν ἀξίαν τῶν πραγμάτων καθορίζει ὁ νοῦς διὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ ὅπως κρίνη· ἄνευ τῆς λογικῆς δυνάμεως τοῦ κόσμου, θὰ ἔλειπε, λέγει, ἡ ἐκτίμησις, ταύτης δ' ἐλλειπούσης δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἀξία· «ἄνευ ἄρα τῆς δυνάμεως ἐκείνης πάντα τὰ δημιουργήματα θὰ ἔστερουῖντο ἀξίας»².

Ἀπλῶς εἰπεῖν ὁ Κουζανὸς ἐπανασυνέδεσε τὴν ἐπὶ μακρὸν διακοπεῖσαν ἄλυσιν τῶν ἐπιφανῶν φιλοσόφων. Ὅπως ὁ Ἴω. Σκῶτος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος τῶν φιλοσόφων τοῦ μέσου αἰῶνος, οὕτω καὶ ὁ Νικόλ. Κουζανὸς εἶναι ὁ πρῶτος τῶν φιλοσόφων τῆς Ἀναγεννήσεως ἢ, ὡς ἄλλοι προτιμῶσι, τῶν νεωτέρων χρόνων· πάντως εἶναι ὁ πρῶτος ἐν τῇ μακρᾷ σειρᾷ τῶν μεγάλων Γερμανῶν φιλοσόφων³.

1. Idiota 3,3 φ. 84a «mens per se est dei imago et omnia post mentem, non nisi per mentem». Δὲν ἐξαρτᾶται δηλαδὴ τὸ πνεῦμα ἡμῶν ἐκ τοῦ κόσμου ἀλλὰ τοῦναντίον ὁ κόσμος ἐκ τοῦ πνεύματος ἡμῶν, καθ' ὃ δὴ καὶ ἐγένετο. Αἱ θεῖαι ιδέαι ἐπραγματοποιήθησαν πρῶτον ἐν τῷ νῷ ἡμῶν καὶ εἶτα ἐν τῷ κόσμῳ.

2. Κατὰ ταῦτα—ἐπάγεται ὁ Κουζανὸς—ἐὰν ὁ Θεὸς ἤθελε νὰ προσποιήσῃ εἰς τὰ ὄργανα αὐτοῦ ἀξίαν, ἔπρεπε νὰ δημιουργήσῃ τὴν νοητικὴν φύσιν. (De ludo globi 2, 167 b. 168). Ἐν ἄλλοις λόγοις ἡ ἀξία ἠρτηται ἐκ τοῦ κρίνοντος καὶ ἐκτιμῶντος ὑποκειμένου, ἔχει χαρακτῆρα ὑποκειμενικόν. Πλὴν ὁμοίως καὶ ὁ σοφὸς οὗτος κληρικὸς καὶ οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι τῶν λεγομένων ἀξιῶν παρορῶσιν ὅτι ὁ νοῦς δὲν δημιουργεῖ τὰς ἀξίας ἀλλ' ἀπλῶς ἀναγνωρίζει αὐτὰς ὑπαρχούσας καθ' ἑαυτάς, αὐτοτελεῖς καὶ χωρὶς ἀπὸ τοῦ νοοῦντος. Ὅπως τὰ πράγματα ἔχουσιν ὑπαρξιν οὕτως ἔχουσι καὶ ἀξίαν αὐτοτελεῆ καὶ ἀνεξάρτητον ἡμῶν· ἡμεῖς δὲν δημιουργοῦμεν ἀλλὰ μόνον ἀναγνωρίζομεν τὴν ὑπαρξιν, ὡς καὶ τὴν τάξιν καὶ κανονικότητα, τὴν εὐπρέπειαν καὶ ἀξίαν τῶν ὄντων. Καὶ ἂν θεωρήσωμεν τὴν ἀξίαν ὡς σχέσιν ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, πάλιν τὸ κέντρον τοῦ βάρους θὰ θέσωμεν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου.

3. Ἐκ τῶν περὶ Κουζανοῦ διαλαβόντων μνημονευτέοι οἱ Falkenberg R., Grundzüge der Philos. N. Cus. Bresl. 1880.—Glossner M. N. v. Cusa und Mar. Nizolius als Vorläufer der neuer. Philos. Müns. 1891.—Hommes J., Die Philos. Grundlagen des N. Cus. 1926.—Ritter J., Docta ignorantia, die Theorie des Nichtwissens bei N. v. Cus. 1927.—Hoffmann Ern., Das Universum des N. v. Cus. 1930.—

Ἡ τοῦ Κουζανοῦ θεωρία ἔτυχε θερμῆς ἀποδοχῆς ἐν τῇ 15ῃ καὶ τῇ 16ῃ ἑκατονταετηρίδι· πολλοὶ ἐνεβάθουναν εἰς τὰ διανοήματα τοῦ φιλοσόφου καὶ ἠσπάσαντο αὐτά, ὥστε ἀπετελέσθη ἰδίᾳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τούτου Σχολή, ἣτις οὐ μόνον ἐν Γερμανίᾳ ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλαις χώραις εἶχεν ἰκανοὺς ὀπαδοὺς. Εἰς τὴν Γαλλίαν εἰσήγαγε τὰ θεωρήματα αὐτοῦ ὁ Ἰάκωβος Faber Stapulensis (Jacques le Febvre d'Étarples 1455–1537), ὅστις ἐγένετο καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας ἐν Παρισίοις. Δόκιμος ὢν μαθηματικὸς καὶ συγγραφεὺς πολλῶν θεολογικῶν ἔργων ἐτίμα τὸν Ἀριστοτέλη, οὗ τὰ συγγράμματα διεσάφησε δι' εἰσαγωγῶν καὶ παραφράσεων ὡσαύτως ἐτίμα τὸν Κουζανὸν καὶ ἐξέδωκε τὰ ἔργα αὐτοῦ¹. Ἄμεσος μαθητῆς τοῦ Faber ἐγένετο ὁ Βοβίλλος.

2. ΒΟΒΙΛΛΟΣ

1. Βίος καὶ συγγραφή. Ὁ Κάρολος Βοβίλλος (Carolus Bovillus, Charles Bouillé) ἐγεννήθη περὶ τὸ 1472 πλησίον τῆς Ἀμιένης· ἐξεπαιδεύθη ἐν τῇ Σχολῇ τοῦ Faber καὶ πρὸς αὐξήσιν τῶν γνώσεων αὐτοῦ ἐποιήσατο ἀποδημίαν, ἐπανελθὼν δ' εἰς τὴν πατρίδα ἐγένετο ἱερεὺς· ἐτελεύτησε περὶ τὸ 1553 καταλιπὼν συγγράμματα μαθηματικά, θεολογικά καὶ φιλοσοφικά².

2. Θεολογία. Οὗτος ὕψιστον ὑποκείμενον τῆς φιλοσοφίας

Kallen G., N. v. Cus. als politischer Erzieher, Leip. 1937.—Mennicken Pet., N. v. Cusa, Leip. 1938.—Patronnier de Candillac M., La philos. de N. Cus. Paris 1942.—Rotta P., N. Cusano. Mail 1942.

¹. Accurata recognicio trium voluminum operum N. Cusan. Paris 1514.

². Ἐνταῦθα μνημονευτέα τὰ Liber de intellectu, de sensu, de nihilo, ars oppositorum, de generatione, de sapiente, Liber aliquot epistolarum philosophicarum. Paris 1510. Physicorum elementorum libri decem. Paris 1512. Πλήρη ἀναγραφὴν τῶν ἔργων τοῦ Βοβίλλου παρέχει ὁ T. Dippel ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ «Versuch einer system. Darstellung der Philosophie des C. Bovillus» 1865.